

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ELM VƏ ONUN FƏLSƏFİ MODELƏRİ

İxtisas: **7201.01 – Bilik fəlsəfəsi**

Elm sahəsi: **Fəlsəfə**

İddiaçı: **Almaz Əziz qızı Əzizova**

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin "Fəlsəfə" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

fəlsəfə elmlər doktoru, professor
Əziz Bəşir oğlu Məmmədov

Rəsmi opponentlər:

fəlsəfə elmlər doktoru, professor
Vilayət İsmayıl oğlu İsmayılov

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Səidə Gülməmməd qızı Əliyeva

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Fəzil Xəlil oğlu Rüstəmov

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən **BFD 1.33/2** Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:

fəlsəfə elmlər doktoru, professor
İlham Ramiz oğlu Məmmədzadə

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Arif qızı Həsənova

Elmi seminarın sədri:

fəlsəfə elmlər doktoru, dosent
Füzuli Məhəmməd oğlu Qurbanov

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Əsrimizin ən səciyyəvi cəhətlərindən birini dünya mədəniyyətinin ayrılmaz elementini və atributunu təşkil edən elmin sosial həyatın bütün sferalarına, o cümlədən maddi-iqtisadi, mənəvi, siyasi və sosial sahələrinə intensiv və ekstensiv nüfuz etməsi təşkil edir. Məlumdur ki, belə tendensiya XX əsr üçün də səciyyəvi olmuş, lakin insan və cəmiyyətin mənəvi inkişafı baxımından XXI əsrin elmində əvvəlki əsrlə müqayisədə elmin daxilində və insan təfəkküründə baş verən bir sıra obyektiv proseslərlə şərtlənən yeni tendensiyalar da müşahidə olunmaqdadır. Məlum olduğu kimi son iki əsrdə elmdə baş verən proseslər içərisində diferensiasiya və integrasiya prosesləri başlıca və həlledici rol oynamışdır. Buna görə də elmi bilik, elmi informasiya və bütövlükdə elm müasir dövrün intellektual həyatını səciyyələndirən əsas fenomenlər kimi qəbul edilərək “təbii şərait” (coğrafi mühit) və texnologiya (istehsal üsulu) ilə yanaşı müasir cəmiyyətin mövcudluğunun və inkişafının müəyyən edici səbəblərindən birinə çevrilmişdir.

Elmin insan həyatı və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti 1999-cu ildə Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə YUNESKO-nun təşkil etdiyi elm üzrə ümumdünya konfransında qəbul edilmiş “Elm və elmi biliklərdən istifadəyə dair” deklarasiyada belə ifadə olunmuşdur: “Biz hamımız eyni planetdə yaşayırıq və biosferin tərkib hissələriyik. Dünyanın bütün elm adamları və millətləri elmin bütün sahələrində əldə edilmiş biliklərdən məsuliyyətlə istifadə etmək əzmində olduqlarını nümayiş etdirirlər. Elm həmişə insanların ehtiyaclarına xidmət etməli və heç vaxt onların ziyanına yönəlməməlidir”.¹ Deklarasiyada şərh olunan fikirlərdən aydın olur ki, müasir insanın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri elmin bütün sahələrinin ahəngdar inkişafına nail olmaqdan, konkret həyatla abstrakt elmi dəyərlər sistemi arasında əsrlərdən bəri mövcud olmaqda davam edən səddi aşaraq elmin intensiv və ekstensiv inkişafına nail olmaqdan ibarətdir.

¹ Декларация о науке и использовании научного знания // www.Inesco.org.science.declarationz.pdf.

Müasir elm nəhəng bilik sferasını, təbiət, cəmiyyət və insan ruhunun rəngarəng sferalarını və çalarlarını öyrənən 15 minə yaxın konkret bilik sahəsini ehtiva edir. Elmin müasir vəziyyəti və cəmiyyət həyatı üçün əhəmiyyəti bu ümumbəşəri hadisənin dinamik inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu tələblər sırasında elmin nə olması müasir mədəniyyət sisteminin digər sahələrindən hansı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsi, elmin strukturu, korpusu, cəmiyyət həyatında rolu, fəlsəfi obrazları və nəzəri modelləri məsələsi XXI əsr filosoflarının mühakimələrində mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu gün həm sadə əmək adamları, həm də böyük dövlət xadimləri mühüm həyatı əhəmiyyət kəsb edən bir çox problemlərin, o cümlədən, insanların enerji təchizatında, yeni nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin inkişaf etdirilməsində, bu günədək sağalmaz sayılan xəstəliklərin müalicə üsullarının tapılmasında və s. məsələlərin həllində elmin gücünə böyük ümidlər bəsləyirlər. Buna görə də bu gün elmin nə olması məsələsi yalnız fəlsəfənin deyil, elmsünaslığın – elm haqqında elmin də predmetinə çevrilmişdir.¹ Elmsünaslıq çərçivəsində elmin öyrənilməsi onun yalnız genezisinin, statusunun, elmlik meyarlarının, elmi biliyin formalarının, elmin inkişaf dinamikasının təhlili ilə tükənə bilməz. Bu silsilə problemlər spektrinə daha bir problem – Qərb fəlsəfəsi kontekstində elmin fəlsəfi modellərinin təhlili də önəmli yer tutur. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, bu məsələ elmsünaslığın az tədqiq olunmuş məsələlərindən biri olaraq qalır və buna görə də onun tədqiqatlar müstəvisinə çıxarılması elmsünaslığın tədqiqində maraqlı olan hər bir tədqiqatçının ümdə vəzifələrindən biri olmalıdır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. “Elm və onun fəlsəfi modelləri” başlığı altında təqdim olunan dissertasiya işi elmsünaslıqda az tədqiq olunmuş, lakin elmin inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən mövzulardan biridir. Bütövlükdə elmsünaslığın tərkib hissəsi kimi çıxış edən elmin fəlsəfi modelləri mövzusunun istər dünya fəlsəfi sistemində, istər müasir MDB çərçivəsində, istərsə də respublikamızda müxtəlif səviyyələrdə öyrənilmiş

¹ Фигофский О.Л. Наука управлять Наукой // Экология и жизнь. - 2006, - №12, - 48-62 с.

müəyyən aspektləri vardır. Bu aspektlərin reallığını nəzərə alan müəlif öz tədqiqatını iki istiqamətdə formalaşdırır: bu istiqamətlərdən birində elmin meyarları, digərində isə müasir Qərb fəlsəfəsi kontekstinə elmin inkişaf etdirilməsinin nəzəri-fəlsəfi modelləri tədqiq olunur.

Fəlsəfədə elmsünaslıq üzrə ilk tədqiqatlar XX əsrin birinci yarısından etibarən aparılmağa başlamış, müstəqil elm sahəsi kimi isə elmsünaslıq keçən əsrin 60-cı illərində formalaşmışdır. Sovetlər birliyində elmsünaslıq problemləri üzrə xeyli tədqiqatlar aparılmış, bu sahə üzrə bir çox məqalələr, monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır. Belə tədqiqatlar keçən əsrin 70-80-ci illərində xüsusi vüsət almış, məhz bu illərdə elmsünaslığın bu və ya digər problemləri üzrə aparılmış tədqiqat işlərinin dairəsi xeyli genişlənmişdir. Bu dövrdə elmsünaslıq üzrə aparılmış tədqiqatlarda elmin strukturu, genezisi, konturları, sosial funksiyaları, onun texnika və istehsalla qarşılıqlı əlaqəsinin metodoloji problemləri xüsusi idrak obyektinə çevrilmişdir.

Elmsünaslıq üzrə tədqiqatlar sonrakı onilliklərdə də davam etdirilmiş, 1990-2010-cı illərdə elm və onun meyarları haqqında bir sıra diqqətəlayiq tədqiqat əsərləri ortaya qoyulmuşdur.¹

Bir sistem kimi götürülən elmsünaslığın, o cümlədən elm fəlsəfəsinin tədqiqində tanınmış rus filosofu V.V.İlinin “Elmin fəlsəfəsi” monoqrafiyası diqqətçəkən maraqlı tədqiqatlardan biridir.² Özünəməxsusluğu və əhatəliliyi ilə fərqlənən bu monoqrafiyada elmin genezisi,

¹ Вах: Философия науки: история и методология. / - Москва: Логос, - 1998, -336 с; Горохов В.Г., Розов М.А. Философия науки и техники / - Москва: Наука, - 1996, -404 с; Кравец А.С. Идеалы и идолы науки / - Воронеж:- Наука, - 1998, -218 с; Кравец А.С. Наука как феномен культуры / - Воронеж: Наука, - 1998, - 402 с; Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия / - Москва: Логос, - 2000, - 496 с; Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основы синергетики / - СПб: Алетея, - 2002, - 414 с; Хəlilov S. Elmsünaslığa giriş / - Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2010, - 440 s.; Xəlilov C. Elm haqqında elm / - Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 2011, - 752 s. ; Məmmədov Ə.B. Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası / - Bakı: Səda, - 1998, - 108 s.; Məmmədov Ə., İsmayılov V.İ. Müasir təbiətsünaslığa konseptual yanaşma / - Bakı: Elm, - 2001, - 757 s. ; Məmmədov Ə., İsmayılov V. Məmmədov F. Rəşionallıq və qeyri-rəşionallıq / - Bakı: Elm, - 2010, - 880 s.

² Ильин В.В. Философия науки / - Москва: МГУ, - 2003, - 562 с.

statusu, elmiyi meyarları, elmi biliyin formaları, elmin inkişaf dinamikası və metodoloji əhəmiyyətli digər məsələlər öz əksini tapmışdır.

Fikrimizcə, tanınmış rus filosofu A.İ.Rakitovun 1986-cı ildə nəşr olunmuş “Elmin fəlsəfi problemləri” monoqrafiyası da elmsünaslığın fəlsəfi kontekstdə təhlilinə həsr olunmuş orijinal tədqiqatlar siyahısına daxil edilə bilər.¹ Adı çəkilən monoqrafiyanın orijinallığı, hər şeydən əvvəl, ondadır ki, burada fəlsəfədə nisbətən az öyrənilmiş, elmdə özünün adekvat həllini tapmamış bir sıra problemlər, o cümlədən elmin fəlsəfi problemlərinin genezisinin strukturu, elmi tədqiqatlara sistemli yanaşma, elmə funksiyalaşan sistem kimi yanaşılması, elmi tədqiqatların sistemi, elmi biliyin genezisi və gerçəkliyə adekvatlığı və s. məsələlər tədqiqat dövriyyəsinə daxil edilmişdir

Elmsünaslıq və onun ayrı-ayrı fəlsəfi problemləri keçən əsrin axırlarından başlayaraq respublikamızın fəlsəfi həyatında da aktual məsələlərdən biri olmuş və bir sıra yerli filosoflar həmin problemlərin həllinə qoşularaq ciddi tədqiqatlar aparmışlar. Belə tədqiqatçılardan AMEA-nın müxbir üzvü, prof. S.Xəlilovu, prof. C.T.Əhmədlini, prof. Ə.B.Məmmədovu, prof. Ə.F.Abasovu, prof. A.C.Abasovu, prof. F.M.Qurbanovu, prof. T.Allahyarovanı, prof. Z.Dünyamalıyevi, prof. H.Quliyevi, prof. V.İ.İsmayılovu və b. göstərmək olar.² Respublikamızda elmsünaslıq sahəsində aparılmış ilk ciddi tədqiqatlar AMEA-nın müxbir üzvü, prof. S.Xəlilovun adı ilə bağlıdır. Onun elmsünaslığa həsr etdiyi məqalələrin məziyyəti hər şeydən əvvəl, ondadır ki, onlarda elmin inkişafının formal göstəricilər kontekstində öyrənilməsi cəhdləri tənqid edilmiş və elmin inkişafının əsl hərəkətverici qüvvələrinin ön plana çəkilməsi zərurəti əsaslandırılmışdır.

¹ Ракитов А.И. Философские проблемы науки / - Москва: Наука, - 1986, – 270 с.

² Əhmədli C. Elmlərin inteqrasiyası və biliyin sintezi // Fəlsəfə. Elmi-nəzəri jurnal, - 2009, - N2, - 21-33 s.; Məmmədov Ə.B. Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları / - Bakı: Azərənəşr, - 1997, - 298 s.; Аббасов А.Ф. Сложность. Время. Синергетика: общетеоретический анализ проблем сложности и развития сложных систем / - Баку: Элм, - 1991, -124 с; Абасов А.С. Проблема истории, теории и методологии познания./ - Баку: Энинесил, - 2001, - 284 с; Qurbanov F. Elmə sinergetik baxış / - Bakı: Elm, -2005, - 364 s.; Allahyarova T.V. Sinergika – I. Sinergik ontologiya / - Bakı: Elm, - 2005, - 374 s.; Məmmədov Ə., İsmayılov V. Müasir fizikaya fəlsəfi baxış / - Bakı: Elm, - 2001, - 408 s.

S.Xəlilovun elmşünaslıq probleminə münasibəti onun çoxsaylı məqalələri ilə yanaşı son illərdə nəşr etdirdiyi “Elmşünaslığa giriş” (Bakı-2010) və “Elm haqqında elm” (Bakı-2011) adlı iki fundamental monoqrafiyasında da öz təcəssümünü tapmışdır.

Elmşünaslıq problemlərinin tədqiqində və inkişaf etdirilməsində prof. Ə.B.Məmmədovun da özünəməxsus xidmətləri olmuşdur. Müəllifin müxtəlif illərdə yazıb çap etdirdiyi bir sıra əsərlərdə, o cümlədən “Dialektik idrak və ümumelmi tədqiqat metodları” (Bakı, 1997), “Elmi idrak və onun inkişaf dialektikası” (Bakı, 1998), “Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma” (Bakı-2001), “Rasionallıq və qeyri-rasionallıq: fəlsəfi-metodoloji təhlil” (Bakı-2010), “Təbii elmi biliyin fəlsəfi əsasları” (Bakı, 2014) monoqrafiyalarında və çoxsaylı məqalələrində elmşünaslığın bir sıra məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Respublikamızda elmşünaslıq sahəsində yazılmış sonuncu tədqiqat işi V.R.Zülfüqarovun 2012-ci ildə fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün müdafiə etdiyi “Elmin sosial funksiyasının fəlsəfi təhlili” mövzusunda dissertasiyasıdır.¹

Elmşünaslığın inkişafında XX əsrin görkəmli Qərb filosoflarının da böyük xidmətləri olmuşdur. Bu baxımdan dissertasiyada özünə yer almış K.Popperin falsifikasiya, T.Kunun paradıqmalar, İ.Lakatosun elmi-tədqiqatlar proqramı, P.Feyerabendin epistemoloji konsepsiyasını, S.Tulminin təkamül epistemologiyasını xüsusi qeyd edə bilərik.²

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada izlənən başlıca məqsəd fəlsəfi-metodoloji təhlil əsasında elmşünaslığın müasir problemlərinə nəzər salmaq və müasir Qərb fəlsəfəsi kontekstində elmin fəlsəfi obrazlarına və onun inkişaf etdirilməsinin nəzəri modellərini tədqiq etməkdir. İşdə qarşıya qoyulan məqsəd aşağıdakı vəzifələrin gerçəkləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir:

¹ Bax: Zülfüqarov V.R. “Elmin sosial funksiyasının fəlsəfi təhlili” dissertasiyasının avtoreferatı / - Bakı, -2012.

² Вах: Поппер К. Логика и рост научного знания / - Москва: Прогресс, - 1983, - 605 с. Кун Т. Структура научных революций. / - Москва: АСТ, - 2001, - 288 с. ; Лакатос И. Методология научных исследовательских программ // Вопросы философии, - 1995, - №4, - с. 135-154; Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / - Москва: Прогресс, - 1986, - 544 с.; Тульмин С. Человеческое понимание / - Москва: Наука, - 1984, - 536 с.

- elmin mədəniyyətin intellektual elementi kimi təhlil edilməsi;
- elmşünaslığın mühüm əhəmiyyətli məsələlərindən olan elmin tarixi yaşı haqqında variantlara fəlsəfi baxış keçirilməsi;
- sistem-struktur yanaşma metodu əsasında elmin mahiyyətinin, xüsusiyyətlərini və sosial funksiyalarının təhlil edilməsi;
- elmi inqilablar ilə rasionallığın tarixi tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsinin və inkişaf dinamikasının öyrənilməsi;
- elmi biliyin strukturunun və inkişaf dialektikasının məntiqi-qnoseoloji aspektdə təhlil edilməsi;
- elmin strukturunun statistik modelinin məntiqi və qnoseoloji aspektdə tədqiq edilməsi;
- elmin xarici (K.Popper) və daxili funksiyalaşması (İ.Lakatos) modellərinin təhlil edilməsi;
- elmin formalaşmasının xarici (P.Feyerabend) və daxili (A.Koyre) genetik modellərinin məntiqi-qnoseoloji aspektdə təhlil edilməsi;
- elmin xarici (T.Kun) və daxili (S.Tulmin) inkişaf modellərinin sistemli təhlil edilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini elm və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqları və elmşünaslığın inkişaf dinamikası təşkil edir. Elmin mahiyyəti, elmi biliyin strukturu, elm anlayışı ilə rasionallığın tarixi tiplərinin əlaqəsi, habelə elmin funksiyalaşmasının, formalaşmasının və inkişafının daxili və xarici şərtləri dissertasiyada aparılan tədqiqatın predmetini ifadə edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ilk növbədə onun predmetindən, məqsəd və vəzifələrindən irəli gəlir. İşdə tədqiqatın elmi yeniliyi qismində aşağıdakı nəzəri müddəalar, nəticələr və nəzəri ümumiləşdirmələr təqdim olunur:

- elm mədəniyyətin intellektual ünsürü kimi öyrənilmiş və onun mədəniyyətin digər sferalarından –incəsənətdən, fəlsəfədən, dindən, mifologiyadan fərqləndirən mühüm cəhətləri təhlil edilmişdir;
- işdə elmin mahiyyətinə müxtəlif rakurslardan yanaşılmış və onun inkişaf dinamikası rasionallığın tarixi tipləri (klassik, qeyri-klassik və postqeyri-klassik) üzrə öyrənilərək və bu kontekstdə elmi inqilablar ilə rasionallıq tiplərinin funksional münasibətləri təhlil müstəvisinə gətirilmişdir.

- dissertasiyada elmin funksiyalaşmasının iki növü fərqləndirilmiş və Qərb fəlsəfəsi təmsalında onun xarici funksiyalaşması (K.Popper) və daxili funksiyalaşması (İ.Lakatos) modelləri öyrənilmişdir.

- işdə elmin formalaşmasını genetik baxımdan ifadə edən iki model: elmin xarici genetik modeli (P.Feyerabend) və daxili genetik modeli (A.Koyre) fəlsəfi tədqiqatlar müstəvisinə çıxarılmışdır.

- dissertasiya işində habelə elmin inkişaf modelləri də elmi təhlilə uğradılaraq elmin xarici inkişaf modeli (T.Kun) və elmin daxili inkişaf modeli (C.Tulmin) kimi iki fərqli növə bölünmüşdür.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Dissertasiyanın yazılmasında rus, qərb, azərbaycan alimlərinin və klassik filosofların tədqiqatlarının nəticələrindən metodoloji əsas kimi istifadə edilmiş və tədqiqatın ümumi gedışı sistem-struktur yanaşma, analiz və sintez, abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə, abstraktdan konkretə yüksəlmə, dialektik metodlar ilə tənzimlənmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada reallaşdırılmış tədqiqatın fəlsəfə və müasir elmi fikirin inkişafı üçün mühüm elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Dissertasiyanın əsas müddəə və nəticələrindən elmşünaslığın ontologiyasının, qnoseologiyanın, epistemologiyanın, təbiətşünaslığın, fəlsəfə tarixinin və sosial fəlsəfənin problemlərinin, müasir elmin inkişafının metodoloji, məntiqi-qnoseoloji nəticələrinin tədqiqində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobeasiyası. Dissertasiya işi BDU-nun fəlsəfə kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə olunmuşdur. Dissertasiya mövzusunun mühüm aspektləri müəllifin elmi mətbuatda çap etdirdiyi məqalələrdə və tezislərdə, respublika və beynəlxalq səviyyəli konfranslardakı çıxışlarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu

Dissertasiya giriş, doqquz yarımfaslı əhatə edən üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, problemin işlənmə dərəcəsi, metodoloji və nəzəri əsasları, elmi yenilikləri, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

Dissertasiyanın **“Elm sosial-mədəni transformasiyalar kontekstində”** adlanan birinci fəslə üç yarımfasıldan ibarətdir.

Fəslin “Elm –mədəniyyətin intellektual ünsürüdür” adlanan birinci yarımfaslində oxucuya belə bir fikir təlqin edilir ki, elm intellektual fenomen kimi qədim tarixə malik olsa da, onu yalnız keçən əsrin 20-ci illərində elmsüənəslıq adlanan yeni elm sahəsinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar mədəniyyətin intellektual ünsürü kimi öyrənmək, onun mahiyyətini, başlıca xüsusiyyətlərini, inkişaf mexanizmini, funksiyalaşmasının və inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını tədqiq etmək mümkün olmuşdur. Bəşəriyyət tarixində elmin yaranması ilə mövcud biliklərin nəsillərdən-nəsillərə ötürülməsi qaydasında yeni bir mərhələ başlanmış və bu prosesdə mədəniyyətin unikal ünsürü kimi çıxış edən elm onu mədəniyyətin digər struktur sahələri ilə birləşdirən və bütövlükdə mədəniyyət qarşısında duran ümumi funksiyaları yerinə yetirən bir sıra cəhətlər kəsb etmişdir. İşdə qeyd edildiyi kimi, ictimai şüur forması olmaq etibarilə elmi mədəniyyətin digər sahələrindən fərqləndirən özünəməxsus cəhətləri mövcuddur: dünyanın dərki prosesində yalnız hissi obrazlardan deyil, həmçinin məntiqi təfəkkür formalarından da istifadə edən elm incəsənətdən özünün rəsionallığına, fəlsəfədən nəticələrinin yoxlana bilməsinə və dindən etiqaada deyil, zəkaya və hissi reallığa söykənməsinə, mifologiyadan dünyanın bir tam kimi deyil, ayrı-ayrı fraqmentlərinin qanunlar formasında təsbit edilməsinə görə fərqlənir.

Daha sonra dissertasiyada elmə bəşəriyyətin yeganə xilasedici qüvvəsi kimi baxan və bununla da cəmiyyət həyatında elmin rolunu həddən ziyadə şişirdən ssientik dünyagörüşünün və bu sonuncuya əks duran antissientik dünyagörüşünün xarakteristikası açıqlanır və hər iki dünyagörüşünün müsbət və mənfı cəhətləri izah edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin “Elmin tarixi yaşı: mövcud variantlara fəlsəfi baxış” adlanan ikinci yarımfəslində elmin nə zaman və harada yaranması haqqında sualına aydınlıq gətirilir. İşdə belə variantların beşinə isnad edilir və onların hər birinin fəlsəfi mənzərəsi yaradılır.

Birinci variant: elm yeni eradan 4-5 min il əvvəl ictimai praktikanın tələbləri üzündən qədim Misir və Babilistan sivilizasiyasında yaranmışdır.

İkinci variant: elm biliyin mifoloji təfəkkürdən fərqli sübut forması kimi e.ə. VI-V əsrlərdə qədim Yunanıstanda R.Bekon və E.Qrossetes tərəfindən yaradılmışdır.

Üçüncü variant: elm XII əsrdə təcrübi elmin əhəmiyyətinin dərk olunduğu bir şəraitdə İngiltərədə yaranmasıdır.

Dördüncü variant: elm XVI əsrdə fizikanın riyaziləşdirildiyi və eksperimental metodun elmə tətbiq edildiyi bir şəraitdə Avropada yaradılmışdır.

Beşinci variant: elm XIX əsrin ortalarında elmi tədqiqatın təhsillə birləşdirilməsinə başlanğıc vermiş Almaniyada yaradılmışdır.

Dissertasiyada elmin yaranması haqqında irəli sürülmüş variantların təhlili və tutuşdurulmasından belə qənaətə gəlinir ki, elm ayrı-ayrı alimlərin spesifik fəaliyyət növü kimi e.ə. V əsrdə Yunanıstanda, mükəmməl social-mənəvi törəmə kimi isə XVII əsrdə Avropa ölkələrində yaranmışdır.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsli “**Elmin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və sosial funksiyaları**” adlanır. Bu yarımfəsildə qeyd edilir ki, elm insan fəaliyyətinin tarixən qərarlaşmış, dünyanın dərk olunmasına və onun praktiki dəyişdirilməsinə yönəldilmiş formasıdır. İşdə qeyd edilir ki, ictimai tərəqqinin ən çox inkişaf etmiş formalarından biri olan elmə üç kontekstdə yanaşmaq olar: elm eyni zamanda həm empirik və nəzəri, produktiv və reproduktiv biliklər sistemi, həm mənəvi istehsal sahəsi, həm insanların praktiki fəaliyyət formasıdır.

Dissertasiyada elmin bu ipotasiyalarının hərtərəfli təhlili verildikdən sonra əsas diqqət elmin spesifik cəhətləri və birinci növbədə elmi mədəniyyətin digər formalarından fərqləndirən əsas cəhətlərə yönəldilir. Daha sonra dissertasiyada elmin yaranmasının tarixi şərtləri məsələsi diqqətə çəkilir və obyektiv reallığa və məntiqi mülahizələrə istinadən elmin meydana gəldiyi quldarlıq cəmiyyətində belə şərtlərin

üç olduğu göstərilir. Bu şərtlər aşağıdakılardır: a) elmin inkişaf tarixi göstərir ki, elmin hər hansı bir konkret sahəsi meydana gəlməzdən xeyli əvvəl onun yaranması üçün zəruri olan empirik biliklərin toplanması prosesi baş vermiş və tədricən toplanan və öz həcmiini getdikcə artıran bu biliklər sonradan nəsilərdən-nəsilərə ötürülərək mənəvi sərvətlərin təkrarsız nümunələri kimi insanların nəzəri və praktiki fəaliyyətində geniş istifadə olunmuşdur; b) elmin meydana gəlməsi bəşəriyyətin əqli inkişafının yalnız müəyyən mərhələsində, ilk sinifli cəmiyyət kimi formalaşan quldarlıq quruluşunda ictimai əmək bölgüsü zəminində zehni əməyin fiziki əməkdən ayrılması sayəsində mümkün olmuşdur; c) elmin yaranması üçün mücərrəd təfəkkür də müəyyən inkişaf mərhələsinə çatmalı, abstraksiyalar və onları dərk edən xüsusi insanların yaranması da vacib olmuşdur. Daha sonra dissertasiyada elmin qərarlaşması və formalaşmasında yuxarıda göstərilən obyektiv səbəblərlə yanaşı bir sıra subyektiv amillərin də, o cümlədən insan təfəkküründə formalaşan idraka maraq, ona göstərilən xüsusi təşəbbüs, praktiki əhəmiyyətli suallara axtarılan adekvat cavabların da az əhəmiyyət kəsb etmədiyi qeyd olunur.

İnsan idrakının əsas formalarından olan elm onu əhatə edən obyektiv reallıq haqqında mövcud biliklərin mühüm tərkib hissəsi kimi bir sıra sosial və idrakı funksiyaları yerinə yetirir. Dissertasiyada elmin müasir durumuna uyğun olaraq onun aşağıdakı funksiyaları təhlil olunur: elmin mədəni dünyagörüşü funksiyası, izahedicilik funksiyası, təsviredicilik funksiyası, sistemləşdiricilik funksiyası, proqnozlaşdırıcı funksiyası, elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsindən irəli gələn funksiyası, elmin böyük sosial qüvvəyə çevrilməsi ilə əlaqədar kəsb etdiyi funksiya.

Dissertasiyanın **“Elmi rəşionallıq və bilik fenomeni”** adlanan ikinci fəslə iki yarımfəsilədən ibarətdir.

Fəslin **“Elmi inqilablar və rəşionallıq tiplərinin inkişaf dinamikaşısı”** adlanan birinci yarımfəslində belə bir mülahizə irəli sürülür ki, inqilablar yalnız siyasi həyatda deyil, həm də elmdə baş verir. Elmə tətbiq edildikdə bu anlayış elmin bütün ünsürlərinin, o cümlədən, faktların, qanunların, nəzəriyyələrin, metodların, dünyanın elmi mənzərəsinin radikal dəyişməşini ifadə edir. Elmi inqilablar necə və nə üçün

baş verir? Bu sualın konkret və lakonik cavabını amerika fiziki və filosofu T.Kunun “Elmi inqilabların strukturu” monoqrafiyası üzrə araşdıran dissertant dissertasiyada belə bir inam ifadə edir ki, elmin inkişafını iki dövrə ayırmaq olar: “normal elm” və “elmi inqilablar dövrü”¹.

Dünyanın elmi mənzərəsində baş vermiş radikal dəyişiklikləri dəqiq və birmənalı qeydə almaqla elm tarixində, xüsusilə təbiətşünaslıqda baş vermiş bir neçə fundamental inqilabı seçib ayıran dissertant onları müvafiq olaraq Aristotel, Nyuton və Eynşteyn inqilabları adlandıraraq hər birinin səciyyəvi cəhətlərinin dərin və məzmunlu təhlilini verir.

Dissertasiyada daha sonra radikal elmi inqilablar ilə elmi rasionallıq tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsi gündəmə çıxarılır və bu məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə rasionallıq anlayışının mahiyyətinə, strukturuna və tarixi tiplərinə nəzər salınır. Dissertasiyada rasionallıq anlayışı üzrə aparılan araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu anlayış amorf olmayıb, əks etdirdiyi obyektiv reallığa uyğun olaraq üç tərkib elementindən: a) rasionallıq anlayışının ehtiva etdiyi biliklərin rasionallığından; b) elmi tədqiqatda istifadə olunan metodların rasionallığından; c) elmi tədqiqatın subyektini təşkil edən alimin fəaliyyətinin rasionallığından ibarətdir.

Dissertasiyada rasionallığın hər üç tərkib elementinə ayrı-ayrılıqda nəzər salınır və onların elmi-fəlsəfi xarakteristikası açıqlanır.

Dissertasiyada görkəmli rus filosofu, akad. V.S.Stepinin rasionallıq üzrə tədqiqatlarına söykənmək əsasında dissertant elmi rasionallığın tipləri məsələsini də diqqətə gətirir və belə tiplərin sayının üç – klassik rasionallıq, qeyri-klassik rasionallıq və postqeyri-klassik rasionallıq olduğunu göstərir. Dissertasiyada göstərilir ki, rasionallığın bu tipləri bir-birindən əvvəla, elmin mənimsədiyi obyektlərin sistem təşkilinə, ikincisi, tədqiqat ideallarının və normalarının (izahat, təsvir, əsaslandırma, biliyin strukturu və təşkili) sisteminə, üçüncüsü, idraki fəaliyyət üzərindəki fəlsəfi-metodoloji refleksiyanın spesifikliyinə görə fərqlənirlər.

¹ Вах: Т.Кун. Структура научных революций. / - Москва: АСТ, - 2001, -288 с.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci yarım fəsləli “**Elmi biliyin strukturu və inkişaf dialektikası**” adlanır. Dissertasiyada qeyd edilir ki, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin mühüm əlaqələrini və obyektiv qanunauyğunluqlarını əks etdirən bilik nəzəri sistem olub, spesifik məntiqi strukturu, nəzəri təbiəti və ictimai xarakteri ilə seçilir.

Dissertasiyada qeyd olunur ki, hazırda strukturundan və inkişaf xarakterindən asılı olaraq elmi biliyin empirik və nəzəri səviyyələri fərqləndirilir və bu formaların nisbətinin düzgün müəyyənəşdirilməsi elmi idrak prosesinin tədqiqinin, aktual məsələlərindən biri hesab olunur. İşdə empirik və nəzəri biliyin xüsusiyyətləri və fərqi fəlsəfi-məntiqi və metodoloji aspektdə müzakirə obyektinə çevrilir və aparılan araşdırmalardan belə qənaət hasil edilir ki, əgər biliyin empirik səviyyəsi təcrübələri və onların nəticələrini təsvir edirsə, nəzəri səviyyədə rəsonal idrakın anlayış və qanunlarını, ideya və prinsiplərini, ən yüksək səviyyədə isə nəzəriyyələri ehtiva edir.

Dissertasiyada empirik və nəzəri biliyin idrakın hissi və rəsonal formaları ilə əlaqəsini ətraflı araşdıran müəllif empirik və nəzəri biliyi fərqləndirən cəhətləri də (idrak obyektı, tətbiq olunan idrak vasitələri və s.) tədqiqatə cəlb edərək, nəhayət, tədqiqat istiqamətini empirik və nəzəri biliyin təşkilı məsələsinə yönəldir. Dissertasiyada bu münasibətlə qeyd edilir ki, biliyin hər iki səviyyəsi (empirik və nəzəri bilik) mürəkkəb təşkilə malik olub, tətbiq olunan idrakı üsulların spesifikliyindən və qazanılan biliyin tipindən asılı olaraq xüsusi yarım səviyyələrə bölünürlər. Bu baxımdan dissertasiyada biliyin empirik səviyyəsində iki yarım səviyyə: birincisi, müşahidə materiallarından təşkil olunan yarım səviyyə, ikincisi, müşahidə materiallarının ümumiləşdirilməsindən alınan empirik faktların təşkil etdiyi yarım səviyyə fərqləndirilir.

Biliyin nəzəri səviyyəsi də müəyyən yarım səviyyələrdən təşkil olunur: birinci yarım səviyyəyə gerçəkliyin nisbətən məhdud sahəsini izah edən nəzəriyyənin məzmununda təmərküzləşən nəzəri modellər və qanunlar, ikinci yarım səviyyədə inkişaf etmiş nəzəriyyə yerləşir.

Biliyin empirik və nəzəri səviyyələri həm də onlarda tətbiq olunan tədqiqat metodlarına görə fərqlənirlər.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Elmin strukturunun funksiyələşməsinin və dinamik inkişafının nəzəri modelləri**” adlanır.

Fəslin girişində belə bir fikir özünə yer alır ki, müasir elmin inkişaf dinamikasını səciyyələndirən mühüm xüsusiyyətlərdən biri fəlsəfi biliyin ayrıca bir bölməsini təşkil edən elm fəlsəfəsinin meydana gəlib, cəmiyyətin mənəvi həyatında və ideoloji münasibətlər sisteminə özünə getdikcə möhkəm yer alması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar müasir elmsünaşlığın mühüm vəzifələrindən birini elmin strukturunun və dinamik inkişafının fəlsəfi modellərinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi təşkil edir. Hazırda bu metodoloji məsələyə iki kontekstdə - sinxronik və diaxronik baxımdan yanaşılır. Elmin sinxronik təhlili ən ümumi planda onun strukturunun və funksiyalaşmasının təsvirini, diaxronik təhlili isə onun sistemini, genezisini və inkişaf dialektikasını əks etdirir.

Elmin həmçinin statistik və dinamik modelləri də mövcuddur. Elmin statistik modelində söhbət onun səviyyələrindən, elementlərindən, əlaqələrindən, dinamik modelində isə funksiyalaşmasından, genezisindən, inkişaf impulsundan gedir.

Dissertasiyada aparılan tədqiqatın gedişində elmin aşağıdakı fəlsəfi modelləri müəyyənləşdirilir: 1. elmin strukturunun fəlsəfi modelləri; 2. elmin funksiyalaşmasının xarici və daxili fəlsəfi modelləri; 3. elmin formalaşmasının (genezisinin) xarici və daxili fəlsəfi modelləri; 4. elmin inkişafının xarici və daxili fəlsəfi modelləri.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin birinci yarımfaslı **“Elmin strukturunun statistik modeli”** adlanır. Burada elmin strukturunun statistik modeli elmin məntiqi və metodologiyası haqqında neopozitivist proqrama söykənir. Neopozitivist proqramda metodologiya elmi dilin məntiqi strukturunun təhlili kimi, elmi biliyin təşkilinin ideali sayılan aksiomatik metod isə nəzəriyyənin qurulmasının əsas vasitəsi kimi başa düşülür.

Elmin neopozitivist konsepsiyasının çıxış nöqtəsini reduksionizm, fizikalizm və demarkasiya prinsipləri təşkil etdiyindən dissertasiyada bu prinsiplər haqqında ətraflı məlumat verilir.

Dissertasiyada həmçinin elm ilə fəlsəfənin demarkasiya problemi, yəni onların sərhədinin düzgün müəyyənləşdirilməsi problemi də tədqiqat predmeti kimi irəli sürülür və bu münasibətlə göstərilir ki, ilkin tələbə görə bütün fəlsəfi ideya və mülahizələri verifikasiya etmək

mümkün olmadığından guya onların hamısı mənasız bir şey kimi elmdən kənarlaşdırılmalıdır. Bu kontekstdə elmdə guya fəlsəfənin universal səciyyə daşıyan ideya və prinsiplərindən deyil, yalnız metanəzəri xarakterli termin və mühakimələrdən istifadə edilməlidir. K.Popper verifikasiya prinsipinin fəlsəfi mühakimələrə və empirik elmlərə aid olmaması fikrini irəli sürməklə o qarşısına qoyulan sərt tələbi bir qədər yumşaltmağa çalışmış və bununla da fəlsəfi mülahizələrin məna daşdığını qəbul etmişdir. Elm fəlsəfəsi sahəsində müstəqil düşüncə sahibi olan bir sıra görkəmli filosoflar, o cümlədən İ.Lakatos, P.Feyerabend, A.Koyre və b. təbircə elm üzərində aparılan fəlsəfi refleksiyalar onun inkişafına mühüm təsir gücünə malk olduğundan elm və fəlsəfənin inkişafının birgə təhlilinin reallaşdırılması vacib və məqsədəuyğundur.

Fəslin ikinci yarımfəslə **“Elmin funksiyalaşması modelləri”** adlanır. Bu yarımfəsilə qeyd olunur ki, fəlsəfədə elmin funksiyalaşmasının iki modeli yaradılmışdır. Bu modellərdən birincisi görkəmli alman filosofu və riyaziyyatçısı K. Popperin təklif etdiyi elmi xarici funksiyalaşması modeli, digəri isə ingilis metodoloqu İ. Lakatosun irəli sürdüyü elmin daxili funksiyalaşması modelidir.

K.Popperin adı ilə bağlı olan elmin xarici funksiyalaşması modelində elmin dinamik inkişafı prosesinə saxtalaşdırılan nəzəriyyələrin bir-birini əvəz etməsi kimi baxılır. Popper elmin fəlsəfədən demarkasiya edilməsi problemini yeni kontekstdə həll edərək verifikasiya meyarı əvəzinə onların sərhədlərinin fərqləndirilməsi üçün falsifikasiya (saxtalaşdırma) prinsipini təklif edir.¹ Bu prinsipə görə nəzəriyyənin status qazanmasının meyarı yalnız onun saxtalaşdırıla bilməsi, yaxud təkzibedilənliyi ola bilər. K.Popper idrakda təsdiqetmə və təkzibetmə üsullarının asimmetriyasına ciddi fikir verərək irəli sürülən ixtiyari mühakimənin həqiqiliyini yoxlanılmasının iki üsulunu təklif edir: a) mühakimənin (tezisin) həqiqiliyinin təsdiq edə biləcək faktların axtarılmasını; b) mühakimənin həqiqiliyini təkzib edə bil-

¹ Бах: Popper K.R. Conjectures and Refutations. / London - 1972, - p. 225; Никифоров А.Л. Теория научного познания Карла Поппера // Научные теории: структуры и развитие / - Москва: Наука, - 1978, - 358 с.

cək faktların axtarılması. Falsifikasiya prinsipi məhz verilmiş mühakiməni təkzib edə biləcək faktların axtarılmasına əsaslanır. Bu halda verilmiş mühakimə tezis kimi, ona əks olan mühakimə isə antitezis kimi qəbul edilir. Deməli, falsifikasiya prinsipinin mahiyyəti əvvəlcə tezin antitezis ilə əvəz olunmasına və daha sonra antitezisi təsdiqləyə biləcək real faktların axtarılmasına müncər edilir. Əgər bu halda antitezisin yalan olduğu sübuta yetirilərsə, deməli, tezis doğrudur və, əksinə, əgər antitezis həqiqidirsə, deməli, tezis yalandır. Göründüyü kimi, falsifikasiya prinsipi verilmiş mühakimənin təsdiqlənməsi ilə təkziblənməsi arasındakı asimmetriya üzərində qurulmuşdur. Buna görə də Popperin təbirincə nəzəriyyənin saxtalaşdırılması, yaxud təkzib edilənliyi onun həqiqiliyinin və elmiliyinin təsdiqi üçün daha səmərəli üsul sayılmalıdır.

Dissertasiyada falsifikasiya prinsipinin digər nüanslarına da toxunan dissertantın başlıca qənaəti bundan ibarətdir ki, Popper fiziki dünyanın obyektiv mövcudluğuna inandığı kimi insan idrakının həqiqətə can atmasını da qəbul edir. Lakin o, biliklərimizin məzmunundan həqiqəti seçib ayırmağa imkan verən meyarın mövcudluğunu inkar edir. Popper fikrinin məğzi bundan ibarətdir ki, biz elmi bilikdən həqiqəti deyil, yalnız yalanı seçib ayırmalı və onu biliyin məzmunundan kənarlaşdırmaqla həqiqətə yaxınlaşmalıyıq. İdrak nəzəriyyəsi təsdiq edir ki, elmi idrak və onun metodologiyası iki dayığa söykənir: birincisi, elm bizə həqiqəti verə bilər və verir, ikincisi, elm bizi yalanlardan və yanımlardan xilas edə bilər. K.Popper bu ideyalardan birincisini tullayaraq ikincisini öz metodologiyasının əsasında yerləşdirir. Qərb fəlsəfəsində özünə geniş yer almış bu metodologiyanın isə başlıca qayəsi bundan ibarətdir ki, nəzəri mülahizələr təcrübədə təsdiq deyil, yalnız təkzib olunmalıdır.

Daha sonra dissertasiyada qeyd edilir ki, elmin xarici funksiyalaşması modeli ilə yanaşı daxili funksiyalaşması modeli də mövcuddur. Elmin, nəzəriyyənin məntiqi mexanizminin təkmilləşdirilməsi məqsədi izləyən daxili funksiyalaşması modeli öz ifadəsini ingilis metodoloqu İmre Lakatosun “elmin inkişafının tədqiqatlar proqramları” metodologiyası konsepsiyasında tapır. Mənsub olduğu ideoloji istiqamətdən, iman gətirdiyi dindən, bölüşdürdüyü prioritetdən asılı olmayaraq biliyin

artırılması problemi bütün alimləri, metodoloqları, mütəfəkkirləri dərin-dən düşündürən və narahat edən aktual problemlərdir. İ.Lakatos elmi fəaliyyətinin ilkin dövründə biliyin artırılması problemini yenidən təşkil etmək məqsədilə ehtimal və təkzib məntiqinin orijinal bir variantını yaratmağa çalışmış və bu məqsədlə XVII-XVIII əsrlərin riyaziyyatını tədqiqat predmeti kimi seçmişdir. Daha sonralar o, elmi tədqiqat proqramlarının rəqabəti ideyasına və bu ideyanın əsaslandırılması nəticəsinə gəlib çıxmışdı. Bu münasibətlə o yazırdı: “Mənim yanaşma üsulum tədqiqat proqramlarından təşkil olunan “yetkin elm” ilə sınaq və səhvlərin köhnəlmiş nümunələrindən təşkil olunan “qeyri-yetkin” elm arasında yeni meyarın müəyyənləşdirilməsini tələb edir”¹. Lakatos elmin daxili funksiyalaşması haqqında konsepsiyasını əsaslandırmaq üçün başlıca diqqəti elmin tarixinə yönəldirdi. Lakatos görə, elmi proqram elmi biliyin inkişaf etdirilməsinin əsas vahidi kimi qəbul edilməlidir. Onun konsepsiyasına görə, elmlərin inkişafı tədqiqat proqramlarının bir-birini əvəzləməsindən başqa bir şey deyildir.

Lakatosun tədqiqatlar proqramı üzrə apardığı araşdırmalardan dissertant belə qənaətə gəlir ki, elmin daxili funksiyalaşması haqqında Lakatos konsepsiyası bütövlükdə məntiqi-normativ səciyyə daşıyır. Elmin tarixini müxtəlif nəzəriyyələrin meydana gəlməsi, inkişafı və rəqabəti kimi təqdim edən Lakatos konsepsiyasının nüvəsini təşkil edən elmi-tədqiqat proqramı elmi biliyin inkişaf yollarının sayını və rəngarəngliyini xeyli məhdudlaşdırır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin **“Elmin genetik modelləri”** adlanan üçüncü yarım-fəslində onun formalaşması modelləri araşdırılır. İşdə elmin genetik, yəni formalaşması modelləri iki – a) elmin xarici geneik modeli; b) elmin daxili genetik modeli istiqamətində öyrənilir. Elmin formalaşmasının xarici genetik modeli özünün qabarıq ifadəsini amerikan filosofu P.Feyerabendin metodoloji konsepsiyasında tapır.

P.Feyerabendin rəşionallıq nəzəriyyəsində dörd əsas mövqe fərqləndirilir:

a) Kantın, Popperin və Lakatosun təmsil etdiyi sadələvh rəşionalizm;

¹ Лакатос И. Методология научных исследовательских программ // Вопросы философии, - 1995, - № 4, - с. 135-154.

b) ixtiyari təklifə, məsələyə, konsepsiyaya nəzər saldıqda onda hökmən “tarixilik konteksti” axtaran böyük mütəfəkkirlərin (məsələn, marksistlərin) təmsil olunduğu konseptual rəşionalizm;

c) hər cür qayda və ölçülərin inkar edildiyi sadələvh anarxizm (bütün estetik dinlər və siyasi anarxizm buraya daxildir);

ç) P.Feyerabendin şəxsi mövqeyinin aid edildiyi metodoloji anarxizm.

Feyerabend mahiyyətlərini yuxarıda şərh etdiyimiz mövqelərdən birincisini qəbul etsə də, ikincisini inadla təkzib etmişdir. Nəzəriyyə və təcrübənin nisbəti problemini araşdırarkən pozitivizmin mövqeyini kəskin tənqid edən Feyerabend bu münasibətlə qeyd edirdi ki, müşahidənin pozitivist dili metafizik ontologiyaya əsaslandığından pozitivistlərin nöqtəyi-nəzərinə, vahid bir ontologiya mövcud olmalıdır. Öz interpretasiyasında pozitivist nəzəriyyəni sadələvh nəzəriyyə adlandıran Feyerabend daha sonra qeyd edirdi ki, müşahidənin dili nəzəriyyə ilə müəyyən olunduğundan bizim nəyi müşahidə etməyimizi aydınlaşdıran bu dil nəzəriyyənin dəyişməsilə əlaqədar müvafiq dəyişikliyə uğrayır.

Feyerabend yeni və köhnə nəzəriyyələrin varislik əlaqəsini qəbul etmir. Onun təbirinə, elm mahiyyətə qarşılıqlı uzlaşan nəzəriyyələr sistemi olmayıb, bir araya sığmayan alternativ nəzəriyyələr toplusudur. Buna görə də nəzəriyyələrə münasibətdə o, metodoloji təhlil vahidi olaraq ayrıca bir nəzəriyyəni deyil, yalnız alternativ nəzəriyyələrin məcmusunu götürürdü.

Feyerabend özünün bu tezisini aşağıdakı prinsipində ümumiləşdirirdi. Əgər nəzəriyyə əsaslı surətdə təsdiq olunub, hamılıqla qəbul edilmişdirsə, deməli, mövcud təsəvvürlərə zidd gələn nəzəriyyələr kəşf və inkişaf etdirilə bilər. Feyerabendin təbirinə, belə nəzəriyyələr mövcud təsəvvürlərə alternativ sayılmalıdır. Məhz nəzəriyyələrin rəqabəti insanın mənəvi qabiliyyətinin inkişafı üçün real imkanlar yaradaraq bu mübarizədə nəzəriyyələrin güclənməsinə stimuly verir. Dissertasiyada Feyerabendin metodoloji anarxizm konsepsiyası üzrə apardığı araşdırmalardan dissertant belə qənaətə gəlir ki, yeni nəzəriyyələrin təhlilində o, elmi biliyin formalaşmasının daxili mexanizmini deyil, yalnız xarici mexanizmini araşdırmış və bu kontekstdə xarici amillərin rolunu daha yüksək qiymətləndirmişdir.

Metodologiya tarixində elmin daxili genezisinin araşdırılması amerikan filosofu A.Koyrenin (1882-1964) adı ilə bağlıdır. Neopozitivistlərin irrasional sfera kimi təqdim etdiklərini A.Koyre elmi fikrin immanent inkişafının elementi, rəşional izahatın predmeti kimi qəbul edir. Onun tədqiqatlarında elmin genezisinin daxili strukturundakı ekstraelmi amillərin, o cümlədən dövrün ümumi mənəvi iqliminin, fəlsəfənin, dinin və s. təhlilinə geniş yer ayrılır. Koyre bu məqsədlə elmin konseptual strukturunun genezisinin tarixi-tənqidi təhlilini həyata keçirmişdir. Dissertasiyada bu metodun mahiyyətinə nəzər salınaraq bildirilir ki, Koyrenin tədqiqatlarının başlıca predmetini eksperimental – riyaziləşdirilmiş təbiətşünaslığın qərarlaşmasında həlledici rol oynamış görkəmli alimlərin: N.Kopernikin, Q.Qalileyin, İ.Keplerin, İ.Nyutonun və b. elmi işlərinin araşdırılması təşkil edir.

Koyre öz tədqiqatlarının nəticəsi kimi belə bir fikrə rəvac vermişdir ki, aləmin Nyuton mənzərəsi Dekart mənzərəsindən fərqli olaraq yertutumu və hərəkət kimi iki komponentdən deyil, materiya, hərəkət və məkan kimi üç komponentdən təşkil olunmuşdur. Koyre qeyd edir ki, Nyuton öz ardıcılardan fərqli olaraq cazibəyə “fiziki qüvvə” kimi deyil, “riyazi qüvvə” kimi baxdığından bu qüvvə məsafədən nəinki materiyyaya, heç ilahinin özünə də təsir imkanına malik deyil.

Dissertasiyada Koyrenin nəzəri irsi üzrə apardığı axtarışlardan müəllifin çıxardığı son nəticə bundan ibarətdir ki, A.Koyre elmi nəzəriyyənin təkamülünü və inkişafını deyil, olsa-olsa onun daxili formalaşmasını, daxili genezisini təhlil etmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin dördüncü yarımfəslə **“Elmin inkişaf modelləri”** adlanır. Dissertasiyada belə bir problemə müraciət edilməsi təsadüfi deyil, belə ki, elmdə baş verən geriyə dönməz proseslərlə bağlı onun inkişafının ümumi modellərinin işlənilib hazırlanması istər metodoloji, istərsə də evristiklik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zərurətdən çıxış edən dissertant işdə elmin inkişaf modellərinin təhlilini iki qrup üzrə aparır: a) elmin xarici inkişaf fəlsəfi modeli və ya elmin inqilablar modeli; b) elmin daxili inkişafının fəlsəfi modeli və ya elmin təkamül modeli. Elmin xarici inkişafının modeli (elmin inqilablar modeli) öz ifadəsini amerikan filosofu və fi-

ziki T.Kunun (1922-1996) “Elmi inqilabların strukturu” monoqrafiyasında tapmış paradıqmalar konsepsiyasında işlənib hazırlanmışdır¹.

Bu əsərdə T.Kunun inkişaf etdirdiyi başlıca ideya bundan ibarətdir ki, elm bilik sistemi deyil, hər şeydən əvvəl, elmi cəmiyyətlərin fəaliyyətidir. Problemə belə yanaşmada elmin normativliyə və məntiqi-metodoloji suverenliyə olan bütün iddiaları öz qüvvəsini itirir. Öz konsepsiyasında “paradıqma” anlayışından çıxış edən T.Kun tarixi-elmi prosesin nəzəri modelini təklif edir. Bu modelə görə paradıqma xüsusi halda elmin inkişafının əsas ölçü vahidi, ümumi halda isə elmi ictimaiyyətin müəyyən zaman kəsiyində praktiki fəaliyyəti üçün əsas kimi qəbul etdiyi konseptual sxemdir.

Kun paradıqma dedikdə elmin inkişafının müəyyən dövrü üçün elmi ictimaiyyətin qəbul etdiyi ideyaların, metodların, konkret problemlərin həllinin hamılıqla qəbul edilmiş nümunələrinin məcmusunu nəzərdə tuturdu. Paradıqma anlayışına habelə elmi ictimaiyyətin qəbul etdiyi elmi ənənələr, mənəvi dəyərlər, texniki vasitələr də daxildir. Paradıqma –elmi ictimaiyyətin üzvlərini birləşdirən amil, elmi ictimaiyyət isə konkret bir paradıqmanı qəbul edən insan qrupudur.

Paradıqma baxılan qrup tərəfindən qəbul edilən və elmin inkişafına isiqamətləndirən ideyadır, onun nüvəsini fundamental nəzəriyyələr, qanunlar, tənliliklər və dünyanın elmi mənzərəsi təşkil edir. T.Kunun təbirincə, “hamılıqla qəbul edilən və müəyyən zaman kəsiyində elmi ictimaiyyətə problemlərin qoyuluşunu, modelini və həllini verən nailiyyətlər paradıqmanı təşkil edir”. T.Kun elm tarixindən paradıqmalara misal olaraq Aristotel dinamikasını, Ptolemey astronomiyasını, Nyuton mexanikasını, Eynşteyn nisbilik nəzəriyyəsini və s. göstərir.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, T.Kun elmi biliyi dinamik inkişafda götürür. O, konkret bir paradıqma daxilində elmi biliyin inkişafını, “normal elm”, bir paradıqmanın digər paradıqma ilə əvəzləndiyi mərhələni “elmi inqilab”, hər bir paradıqma çərçivəsində alimin həll etmək istədiyi problemləri isə “başsındırmalar” adlandırır. Kunun təbirincə yeni paradıqma hər hansı bir prosesin nəticəsi kimi deyil, qəfil “nurlanmanın” nəticəsi kimi meydana gəlir. Bu baxımdan Kun yeni

¹Бах: Т.Кун. Структура научных революций. / - Москва: АСТ, - 2001, -288 с.

paradiqmanın təzahürünü obrazlı şəkildə gecə yarısı aləmi işıqlandıran ildırımına bənzədir.

Dissertasiyada paradiqma anlayışının nəzəriyyə ilə münasibəti də diqqətə gətirilir və qeyd edilir ki, paradiqma anlayışı nəzəriyyədən daha geniş anlayış olub, elmi fəaliyyətin sosial-psixoloji və etnik qayda və normalarını da ehtiva edir.

Dissertasiyada paradiqmalar konsepsiyası ilə əlaqədar elmin inkişaf mərhələlərinin təhlili də diqqətdə saxlanılır.

Elmin inkişafının, inqilab dövründə isə onun strukturu, idraki prinsipləri, kateqoriyaları, metodları və təşkil formaları kardinal dəyişikliyə uğrayır.

Hər bir elmi inqilab isə dünyanın mövcud elmi mənzərəsini dəyişərək köhnə təsəvvürlər çərçivəsində əsla başa düşülməyən yeni qanunauyğunluqların kəşfinə yol açır.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, elmi inqilablar normal elmin funksiyalaşması gedişində nəinki nəzəriyyənin modifikasiyasına, həm də onun yeni nəzəriyyə ilə əvəzlənməsinə səbəb ola bilən anomaliyaların toplanmasının məntiqi nəticəsidir. Adətən belə hallarda iki və ya daha çox nəzəriyyə arasında seçim etmək lazım gəlir. Kun elmin inkişafının bu fazasını böhran və ya eksordinar vəziyyət adlandırır.

Dissertasiyada müəllif paradiqmalar haqqında Kun modeli üzrə apardığı tədqiqatın nəticələrini yekunlaşdırarkən bu konsepsiyanın pozitiv cəhətləri ilə yanaşı onun zəif, tənqiddə dözməyən bəzi cəhətlərindən də bəhs edir və onların səbəblərini aydınlaşdırır.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, bütün məziyyətlərinə baxmayaraq, Kunun paradiqmalar konsepsiyası elmin yalnız xarici inkişafının fəlsəfi modeli olub, onun daxili inkişafının təsvirini verə bilmir. Elmin daxili inkişafının nəzəri modeli isə amerikan filosofu Stiven Tulminin (1922-1997) adı ilə bağlıdır. Elmi axtarışlarında təkamül epistemologiyası mövqeyindən çıxış edən S.Tulmin insan idrakını təbiətin ayrıca bir səpgisi kimi qəbul edərək onun mexanizmini təkamül nəzəriyyəsi əsasında aydınlaşdırmağa çalışır.¹ Bu halda o, hər hansı bir intellektual fənnin tarixi inkişafını bioloji mənada olmasa da, ümumi forması ba-

¹ Вах: Тулмин С. Человеческое понимание / - Москва: Наука, - 1984, - 536 с.

xımından populyasiya prosesi kimi başa düşür. Buna görə də biz Tulminin konsepsiyasında ümumi təkamül nəzəriyyəsinin Darvinin təbii seçmə nəzəriyyəsindən fərqlənən yeni təzahürü ilə rastlaşırıq.

Tulminin təkamül epistemologiyası bioloji təkamül ilə idrak prosesinin eyniliyi ideyasına əsaslanmaqla əslində belə bir təsəvvürə söykənir ki, insanın idraki aparatı onun bioloji təkamülü prosesində inkişaf tapmış adaptasiya mexanizmindən başqa bir şey deyildir. Guya bu səbəbdən də idrak prosesi ancaq təkamül tipi üzrə inkişaf edib, müasir bioloji təkamül nəzəriyyəsi əsasında başa düşülə bilər.

Dissertasiyada idrakın təkamül nəzəriyyəsini (İTN) elmin təkamül nəzəriyyəsindən (ETN) fərqləndirən cəhətlərə də diqqət yetirilərək göstərilir ki, idrakın təkamül nəzəriyyəsi idrak aparatının qərarlaşması və formalaşması ilə, elmin təkamül nəzəriyyəsi isə idrak məhsullarının, o cümlədən hipotez, nəzəriyyə, konsepsiyaların araşdırılması ilə məşğul olur. İdrakın təkamül nəzəriyyəsi təkamülün təbii-elmi anlayışa, elmin təkamül nəzəriyyəsi isə onun metaforik mənasına söykənir. İdrakın təkamül nəzəriyyəsinin tənzimləyici ideyasını uyğunluq prinsipi, elmin təkamül nəzəriyyəsinin tənzimləyicisi ideyasını isə həqiqət təşkil edir. Lakin bu fərqli cəhətləri ilə yanaşı idrakın və elmin təkamül nəzəriyyələrinin belə bir ümumi cəhəti də vardır ki, həm birinci, həm də ikinci nəzəriyyənin əsasında təkamülü inkişafa uyğun supernəzəriyyəyə çevrilmək cəhdi durur.

Dissertasiyada S.Tulminin elmin təkamül epistemologiyası konsepsiyasının hərtərəfli təhlilini verən dissertantın bu təlim haqqında son nəticəsi bundan ibarətdir ki, Tulminin metodoloji konsepsiyasında elmin dəyərləndirilməsi ikili münasibət üzərində qurulur: elm, bir tərəfdən, intellektual fənnlərin məcmusu kimi, digər tərəfdən professional sosial institut kimi təqdim olunur.

“Nəticə”də tədqiqata yekın vurulur, problemin gələcək perspektivləri ilə bağlı aşağıdakı tövsiyələr söylənilir.

Elmin yaranması ilə bəşəriyyət tarixində biliklərin nəsildən-nəslə ötürülməsi qaydasında yeni mərhələ başlanmış və bu prosesdə mədəniyyətin unikal tərkib hissəsi kimi çıxış edən elm onu mədəniyyətin digər sferaları ilə birləşdirən və bütövlükdə mədəniyyətin qarşısında duran ümumi funksiyaları yerinə yetirən bir sıra mühüm cəhətlər kəsb etmişdir.

Zəmanəmizdə elmin inkişafının mühüm göstəricilərindən biri elmlərin sayının durmadan artması ilə bağlıdır. Elmlərin sayının durmadan artması, elmlərin diferensiasiyası və integrasiyası prosesləri ilə əlaqədar onların inkişaf qanunauyğunluqlarını, təkamül dinamikasını tədqiq edib ümumiləşdirən yeni bir elm sahəsi meydana gəlmişdir. Elmin bu yeni sahəsi «elm haqqında elm» və ya elmşünaslıq adlanır.

Elmin səciyyəvi cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, elm yalnız təbiət, cəmiyyət və təfəkkürü deyil, həm də özünün təbiətini, özünün inkişafının çoxaspektli xüsusiyyətlərini öyrənir. Elmin öyrənilməsi prosesində onun fəlsəfi səciyyə daşıyan nəzəri modelləri yaradılır. Belə modelləri yaradılmasında Qərb fəlsəfəsinin fəaliyyəti daha böyük üstünlük təşkil etmiş və nəticədə elmin funksiyalaşmasının, genezisinin, inkişafının müsbət dəyərləri ilə seçilən müxtəlif modelləri təklif edilmişdir.

Nəticədə əldə etdiyim qənaət bundan ibarətdir ki, cəmiyyətdə elmin inkişafı spontan (öz-özünə), xaosik baş verən proses ola bilməz. Elm mədəniyyətin tərkib hissəsi olmaq etibarı ilə insan tərəfindən şüurlu yaradıldığı üçün inkişaf prosesi də şüurlu səciyyə daşmalıdır. Buna görə də elmdə onun inkişafını düzgün istiqamətləndirən, onun gələcək inkişafı üçün geniş imkanlar yaradan elmin intensiv və ekstensiv inkişaf etdirilməsini təmin edən fəlsəfi və metodoloji prinsiplərə böyük ehtiyac vardır.

DİSSERTASIYA MÖVZUSUNA DAİR ÇAP OLUNMUŞ ƏSƏRLƏR

1. Epistemologiya: idrakda həqiqət axtarışı // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, - 2008. - №4, - s. 176-183.
2. Elmin ipostasiyaları və sosial-mədəni funksiyası // Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın (materialları) proqramı. - Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, - 30-31 oktyabr. - 2009, - s. 367-368.
3. Elmin meyarları və analitik obrazı // - Bakı: AMEA FSHİ. İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsi, Fəlsəfə, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2010. - №1 (14), - s. 132-137.
4. Elmin tarixi yaşı: mövcud versiyalara fəlsəfi baxış // - Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, - 2011, - №2, - s. 111-120.
5. Elmin fenomenoloji və hermenevtik obrazı // - Bakı: Pedaqoji Universitet Xəbərləri (ADPU). «Nurlan» nəşriyyatı, - 2012, - №4, - s. 166-171.
6. Elmi inqilablar və rasionallıq tiplərinin qarşılıqlı əlaqəsinin əsas aspektləri (Ə.B.Məmmədovla şərikli) // - Bakı: Bakı Universiteti Xəbərləri. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, - №2, - 2013, - s. 90-99.
7. Научные революции и динамика развития типов рациональности. // - Тольятти: Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета Издательство Тольяттинского Государственного Университета. Серия: «Педагогика, психология», - №1 (12), - 2013, - с. 19-22.
8. О теоретико-философском анализе ипостасей науки // Народы Евразии, История, культура и проблемы взаимодействия. Материалы III Международной научно-практической конференции, - Прага: Типография ИП Попова, - 5-6 апреля. - 2013, - с. 86-89.
9. Elmi rasionallığın dinamikasına dair // XXI Vek globalizasiya sosialno-ekonomik problemləri cəmiyyəti (Elmi-praktik konfrans, təqdimatı sosialno-

экономическим проблемам современности) - Баку: «МВМ», - 20-21 декабря. - 2013, - с. 73-74.

10. Elmin funksiyalaşması modellərinin fəlsəfi-metodoloji təhlilinə dair // - Bakı: Sivilizasiya. Elmi-nəzəri jurnal, «Bakı Avrasiya Universitetinin» nəşriyyatı. - №5, - 2013, - s. 3-14.
11. Elmin inkişaf modelləri: fəlsəfi-metodoloji kontekst. Sivilizasiya // - Bakı: Elmi-nəzəri jurnal. «Bakı Avrasiya Universitetinin» nəşriyyatı, - №9, - 2014, - s. 3-10.
12. İntuisiya və elmi idrak // Bakı Dövlət Universiteti. Sosial elmlər və psixologiya fak-si Gənc tədqiqatçıların Respublika Elmi-praktiki konfransının materialları - Bakı: - 17 Aprel. - 2017, - s. 30-31.

Dissertasiyanın müdafiəsi "28" "sentyabr" 2021-ci il tarixində saat 14.00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən **BFD 1.33/2** Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, Hüseyn Cavid prospekti, 115, AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, IX mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və aftoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "27" avqust 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 04.08.2021

Kağız formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcmi: 42482 işarə

Tirajı: 100